

בין שליחות לכפייה

מערכת החינוך בשנותיה הראשונות של המדינה – הערות בשולי הספר **עלי גשר צר**

תמר הורוביץ

צבי צמרת, **עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה**, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר 1997, 356 עמודים

מחקרו של צבי צמרת **עלי גשר צר** עוסק במערכת החינוך בין השנים 1948-1951. להערכתו של צמרת, במהלך שלוש השנים הללו עוצבה דמותן של מערכות החינוך בישראל למשך שנים ארוכות. בספרו מציין צבי צמרת כמה גורמים שלטענתו השפיעו על התגבשות דמותה של מערכת החינוך באותן שנים:

א. בעקבות העליות הוכפלה אוכלוסיית היישוב היהודי בארץ-ישראל, והגיוון האנושי בה גדל: לא עוד יישוב שערכיו הדומיננטיים הם ערכיהם של יהודי מזרח אירופה החילונים, אלא יישוב שנוספו לו עולים מארצות האסלאם – מאסיה ומאפריקה, ממדינות מסורתיות שרמת המודרניזציה בהן נמוכה.

ב. בתקופה זו נקבעו שני החוקים החשובים ביותר למערכת החינוך – 'חוק חינוך חובה' ו'חוק חינוך ממלכתי'.

ג. באותן שנים התנהלה מלחמת תרבות בנושאי חינוך בין מפלגות וארגונים דתיים למפלגות וארגונים חילוניים, ומחנות העולים שימשו זירת הקרב של מלחמה זו. מלחמת התרבות הזו לא שככה במשך השנים.

ד. חל מעבר מחינוך אידאולוגי פוליטי לחינוך א-אידאולוגי ואפוליטי, לפחות במערכת החינוך החילונית.

ה. בתקופה זו עוצבו דפוסי השליטה והפיקוח הריכוזיים במערכת החינוך. בנתחו את שהתרחש בתחום החינוך בשנות החמישים שואל צבי צמרת שאלה היפותטית: לו רחשה מערכת החינוך כבוד רב יותר לדת ולמסורתם של יהודי ארצות המזרח, לו נהגה רגישות רבה יותר כלפי עדות המזרח, לו היתה מדיניות החינוך פחות ריכוזית ולולא כפתה את ערכיה על העולים החדשים – האם היו השסעים הדתיים והעדתיים שהתפתחו לאחר מכן פחות חמורים?

מובן שלשאלה זו אין תשובה חד-משמעית, וניתן להעלות על הדעת יותר מתסריט אחד שעשוי היה להתרחש. עם זאת, אין ספק שחשיבותה בעצם העובדה שחוקרים מעלים אותה. המעניין הוא ששאלה מעין זו לא נשאלה עד לשנים האחרונות, ואף לא

נעשה ניסיון שיטתי לחקור את שנות החמישים כתקופה היסטורית העומדת בפני עצמה מפרספקטיבה מדעית מחקרית.

עם זאת, יש לציין את התפתחותה של מטבע לשון - 'שגיאות שנות החמישים'. ביטוי זה שימש הן פוליטיקאים והן כמה מן העוסקים בתחום מדעי החברה, אך איש מהם לא ידע לפרט מה הן בדיוק שגיאות שנות החמישים מעבר להכללה הגורפת שהחברה הארץ-ישראלית שגתה בכך שכפתה את ערכיה על העולים החדשים. הטרמינולוגיה ששימשה במחקרים בנושא העלייה היוותה מכשול לחשיבה אונייטיבית, בהיות המושג 'עלייה' מושג טעון ערכית, מושג שהקונטציה שלו היא יותר של הטמעה מאשר של דיאלוג תרבותי. זאת ועוד, המחקרים בנושא העלייה לא נערכו מפרספקטיבה של מחקר משווה של ארצות הגירה אחרות. לפיכך לא עמדו מחקרים אלה על הבעייתיות של הגירה שבשוליה נותרים אנשים אשר אינם מוצאים את מקומם במערכת החברתית והכלכלית החדשה, לפחות בדור הראשון שלאחר ההגירה, וזאת מסיבות אונייטיביות של היעדר כישורים מקצועיים יותר מאשר מסיבות סובייקטיביות של חוסר רצון ונכונות להשתנות.

בבעייתיות הזו דנו רוב חוקרי ההגירה של שנות החמישים והשישים שחקרו מעברי אוכלוסייה מארצות מתפתחות לארצות מפותחות. בישראל חששו להשתמש בטרמינולוגיה ששימשה חוקרים במערב. התפיסה היתה שאם אדם 'עולה' לישראל הרי בעצם עלייתו טמון גרעין קליטתו, ואם הוא נתקל בקשיי קליטה הרי שהאשם הוא בעולה עצמו כיוון שהוא לא גייס די משאבים אישיים על מנת להיקלט.

חוקרי העלייה גם לא ניסו להבין את תהליך בניית המיתוסים של המהגרים בדור השני להגירה, ובייחוד לא את המיתוסים שעניינם איצדק חברתי, ניצול והשפלה - תופעות האופייניות לכל ארצות ההגירה. לעתים אין למיתוסים הללו דבר וחצי דבר עם המציאות, אך דרכם שהם נחקקים בזיכרון הקולקטיבי של האומה, ואומה המבקשת להיות צודקת כלפי אזרחיה מנסה לרדת לשורשיהם ולהסבירם הן לעצמה והן לאזרחיה. תהליך זה אינו פשוט לא מבחינת החוקר ולא מבחינת הקבוצה שבנתה את המיתוס.

מחקריו של צבי צמרת, כמו מחקרה של דבורה הכהן (עולים בסערה, הוצאת יד יצחק בן-צבי), מסמנים את פתיחתה של תקופה חדשה בנייתוח ההיסטוריוגרפי של מדינת ישראל. במקום מחקרי אורך המסתכלים על החברה הישראלית בפרספקטיבה כוללת - מחקרים המתמקדים בתקופה אחת קצרה יחסית ובודקים לעומק במקורות רבים ומגוונים: ספרות, יצירות אמנות, קריקטורות, פרטוקולים של ישיבות במוסדות שונים ובמועדים שונים, נאומי פוליטיקאים והחלטות אדמיניסטרטיביות. ניתוח המקורות הללו נעשה באומל דק ומדויק ללא תפיסה מנחה. אמנם לעתים ריבוי העובדות מייגע, אך נראה שהוא הכרחי לניתוח הנושא ולהבנתו.

שם המחקר, 'עלי גשר צר', מסמל לא רק את המדינה הצעירה שצעדה צעדים רבי סיכונים בראשית דרכה, אלא גם את חוקר החברה הישראלית המהלך על גשר צר, ולמרות המהמורות האידאולוגיות, הפוליטיות והמחקריות מצליח שלא ליפול ואף להגיע לסוף הדרך.

במחקרו המעמיק מעלה צמרת לדיון כמה עובדות העשויות להסביר מדוע נתפסו שנותיה הראשונות של המדינה כשנים שבהן הונחו היסודות לתחושת התסכול והקיפוח של יוצאי עדות המזרח ולהרגשה שליוותה אותם כי חינוכם וקידומם אינו על סדר היום החברתי אלא אם כן הוא קשור בנושאים פוליטיים מפלגתיים. הגורמים המרכזיים שעליהם מצביע צמרת הם:

א. בין שלושה־עשר השרים שהרכיבו את הממשלה הראשונה לא היה שר חינוך. ההנחה היתה שמערכת החינוך תמשיך להיות מערכת פוליטית־אידאולוגית כפי שהיתה לפני קום המדינה, ולכן אין צורך בשר מיוחד לענייני חינוך. עובדה זו משקפת את העדיפות הנמוכה שהיתה לנושא החינוך בסדר היום הלאומי.

ב. כדי שמערכת החינוך תכלול את כל שדרות הציבור הוכר החינוך העצמאי כזרם רביעי, אף שלא היה זרם ציוני. הרעיון היה להכניס את החרדים תחת כנפי הקונסנווס הלאומי, אם כי בתקופה זו לא הופעל מצדם לחץ לקבל הכרה מעין זו. גישה זו מבססת אפוא את הטענה שמאז קום המדינה לא ראה הממסד את מערכת החינוך כנפרדת מהמערכת הפוליטית־מפלגתית, אלא כמשקעת בה.

ג. הלם הקליטה של העולים החדשים נוכח התפיסה המונוליתית הכופה של היישוב לא היה מנת חלקם של העולים בלבד אלא גם של הקולטים. במקרים רבים הופתעו הקולטים מעוצמת התנגדותם של הנקלטים לתפיסת עולמם שלהם. אחת הדוגמאות לכך היא הפגנות המחאה של יהודי תימן נגד החינוך שנכפה עליהם במחנות העולים, שבעקבותיהן הוקמה ועדת פרומקין.

ד. עם החלת חוק חינוך חובה נפתח פתח למאבק ללא כל כללי משחק בין מפלגות וזרמים על נפשות העולים החדשים. וכך כותב צבי צמרת: "מי העלייה הגדולה התאפיינו בניסיונות מהירים - מצד כל התנועות והמפלגות - 'לצוד נפשות'. הכל ביקשו לרתום את מאות אלפי העולים החדשים, הנבוכים, למרכבותיהם ה"ממופלגות": השמאל על פלגיו השונים והימין על זרמיו, חילוניים לסוגיהם ודתיים לכיתותיהם - הכל ניסו לעצב את העולים, להשפיע עליהם, "לקנות" אותם. הם היו כחומר ביד היוצר, וכל הדרכים ללוש "חומר" זה היו כשרות. מפלגות לא בחלו בניסיונות השפעה, כולל ניסיונות אגרסיביים ביותר, כדי לגייס את העולים לשורותיהן. הכל נקטו מיגוון דרכי שכנוע, בהתאם לאופי האישים השונים והכוה הפוליטי־כלכלי שעמד מאחריהם: למן התמסרות ודוגמא אישית מופלאות ועד לפיתויים ואיומים שונים" (עמ' 142). המאבק חסר הכללים הוביל להקמתה של ועדת פרומקין, שמטרתה היתה לבדוק את עניין קליטתם הכפויה של ילדי העולים מארצות המזרח, ולמעשה לנתק את הקשר בין הפוליטיקה לבין החינוך.

ה. למושג 'כור היתוך' התלווה המושג 'חינוך אחיד'. הקולטים העריכו כי את רעיון כור ההיתוך ניתן יהיה להגשים רק אם יהיה 'חינוך אחיד'. החינוך האחיד הונהג במחנות העולים, וכך מתאר צבי צמרת את מטרותיו: "הגמה החינוכית היתה לקרב את הילדים העולים אל תמהפכה הציונית ואל דמות היהודי "הבריא", "הזקוף", אוהב הארץ, אוהב העבודה (רצוי עבודת אדמה), הקשור רוחנית לפרקי ההתנחלות וההתיישבות בארץ בימי האבות ובימי העליות הציוניות ארצה. מתוכנית הלימודים

עולה, כי היתה התחשבות מצומצמת בציבור הדתי - ובראש ובראשונה בציבור עולי תימן, שלילדיו הוקמו בכמה מהגנות כיתות תורניות' (עמ' 105).

ו. החלת חוק החינוך הממלכתי שיקפה את הרצון לסיים את 'מלחמת התרבות' ואת 'מלחמת החינוך' שפרצו להפתעת המערכת הקולטת. אף שדברי דוח פרומקין טושטשו, התקבלה מסקנתו המרכזית: יש למתן את הלחץ המופעל על העולים לקונפורמיזם עם ערכים מובוליתיים מתקופת טרום המדינה. צמרת משער שחוק החינוך הממלכתי התקבל לא רק בשל הלחץ שהפעילו העולים במחאתם נגד התפיסות שנכפו עליהם, אלא גם בשל פחדו של בן-גוריון מהתעצמותו של זרם העובדים עם קום המדינה. זרם זה היה מזוהה עם השמאל, והרצון להמעיט מכוחו היה אחד הגורמים לכיטול הזרמים בחינוך. צמרת טוען כי בן-גוריון חשש 'משמד רוסי'. יש לזכור כי הימים היו ימי התעצמות המשטר הסובייטי ברוסיה, ובישראל התעורר החשש שהקומוניזם ישתלט גם על המדינה הצעירה. מחסור במורים ובזבוז משאבים היו גם הם בעלי השפעה לא מבוטלת על רצון הממסד לבטל את הזרמים בחינוך. היו גם שהעלו נימוקים אידאולוגיים להפיכת החינוך לחינוך ממלכתי. צמרת מביא את דבריו של מורה ותיק, שטען: "עצם התפיסה של המושג מדינה, כמרות העומדת מעל לכל מפלגה וכל אינטרס פרטי, טושטש במוחו [של התלמיד] בעטיו של זיהוי המדינה עם המפלגה ושל זיהוי החינוך המדיני עם החינוך המפלגתי" (עמ' 199). עם הנהגתו של חינוך ממלכתי השתנתה אפוא מערכת החינוך שינוי קיצוני - ממערכת של חינוך פוליטי-מפלגתי למערכת ניטרלית יותר, אפוליטית ואי-אידאולוגית. עם זאת, דימויו של החינוך הממלכתי בעיני העם היה שונה מקבוצה לקבוצה. היו שראו בו חינוך פלורליסטי המייצג את כל הקבוצות ובירכו על הקמתו, והיו שראו בחינוך הממלכתי חינוך חסר צבע וחיות ונעדר קו מנחה.

בצד תהליך זה של ה-אי-אידאולוגיזציה וה-פוליטיזציה של החינוך הממלכתי הלך והתעצם במשך השנים כוחו של החינוך הלא חילוני על כל זרמיו: בתחילה נוסד הזרם הממלכתי-דתי ולאחר מכן הזרם הרביעי של אגודת-ישראל, שלאחר קום המדינה הפך לזרם לגיטימי. כמו-כן ניתנה לגיימצייה חלקית לכתב-ספר חרדיים לא ציוניים שלא הצטרפו לזרם הרביעי. וכך כותב צמרת: 'החוק קבע כי יונהג בארץ חינוך ממלכתי, אולם באופן ממש, הוא ביטל את זרם העובדים ואת הזרם הכללי. החוק הביא להקמת החינוך הממלכתי-דתי, אך לא חיסל באופן מוחלט את קיומם של הזרמים המפלגתיים הדתיים' (עמ' 238).

ספרו של צבי צמרת נותן בידי החוקרים כלים להבנת ההתפתחויות שחלו במערכות החינוך בישראל. ממחקריו עולות כמה עובדות חשובות: ראשית, החל בשנות החמישים נתפס נושא החינוך כבעל חשיבות מעטה ביחס לנושאים אחרים כביטחון וכלכלה, עד כדי כך שעם הקמתה של מדינת ישראל לא נתמנה שר חינוך בממשלה החדשה. גם בשנים שלאחר מכן נחשבה משרת שר החינוך למשרה שיוקרתה מועטת בממשלות מפלגת העבודה. גם ממשלות הליכוד היו מוכנות לוותר על משרד החינוך לטובת המפד"ל, ולמעשה רק אנשי המפד"ל ראו במשרת שר החינוך משרה מרכזית בממשלת ישראל.

שנית, הצלחת החינוך הדתי על כל גווניו היתה תוצר של זיקתו הישירה למפלגות פוליטיות. החינוך הממלכתי-דתי נהנה מחסותה של המפד"ל, החינוך החרדי היה קשור לאגודת-ישראל, ובשנים האחרונות קשורה 'אל המעיין' לש"ס. לפיכך, כוחם של זרמים אלו תורג בהרבה מהכוח הנתון בידיה של מערכת החינוך. חלק ניכר מההכרעות בתחום החינוך מתקבלות באולמות הדיונים של המפלגות ולא במערכות החינוך עצמן. לעומת זאת, מאז ביטול הזרמים לא היה החינוך החילוני קשור לשום מפלגה פוליטית או לארגון פוליטי אחר, וזה מקור חולשתו ביחס למערכת החינוך הממלכתית-דתית.

שלישית, בתי-הספר הממלכתיים לא ניסו להתמודד עם עולם התוכן הדתי. כבר מתחילת הדרך הועברו תוכני הדת משדה החינוך הממלכתי לשדה החינוך הממלכתי-דתי - לאגודת-ישראל ואחר-כך לש"ס.

רביעית, מלחמות החינוך גחרתו כטראומה בזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית, ובניגוד לטראומות אחרות שנשכחו, זכרן של מלחמות אלה עדיין רענן. בשנים האחרונות השתנתה זירת הקרב של מלחמות החינוך וכיום המאבק הוא בין החינוך הממלכתי-דתי לחינוך החרדי.

שאלה שנתרת בלתי פתורה למרות נסיונו המעמיק של צבי צמרת לענות עליה היא מה סוד תמיכתו של בן-גוריון במערכת החרדית והדתית. מדוע בן-גוריון, שהיה מוכן לפעול בעוצמה רבה כדי להשליט את עקרון הממלכתיות בצבא ובמוסדות אחרים, לא היה מוכן להנהיג עיקרון זה במערכת החינוך הדתית?

לסיכום, כוה ספרו של צמרת אינו רק בעובדות המפורסות המובאות בו, אלא גם בהתוויית קו מחשבה היסטורי עם ציוני דרך בולטים להבנת מערכת החינוך בישראל כיום.